

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Н.Б. АНДРЕЄВА

СКІФСЬКА КУЛЬТУРА

Рекомендовано Методичною радою НУК
як методичні вказівки

Миколаїв 2004

УДК 168.522=16

Андрєєва Н.Б. Скіфська культура: Методичні вказівки. – Миколаїв: НУК, 2004. – 52 с.

Кафедра філософії та культурології

На підставі аналізу культурно-історичного процесу прадавніх часів дається оцінка першоджерел скіфської культури.

Призначено для студентів усіх спеціальностей, що вивчають дисципліну "Культурологія".

Рецензенти: д-р пед. наук, проф. Б.М. Андрієвський;
канд. філос. наук, проф. В.П. Кисляков

ПЕРЕДМОВА

Суттєвий вплив на формування культури прадавніх східнослов'янських племен мала скіфська культура. В історію скіфи ввійшли як вправні вершники, що мали досить могутню "варварську" державу та велику армію. Їхні стосунки із сусідами не завжди були дружніми. Саме скіфи з численних іранських племен залишили найбільше культурних пам'яток в Україні.

Скіфська культура становить собою синкретичний сплав культурних традицій скіфського суспільства, що своїм корінням сягають мідного віку, та античної культури грецької цивілізації. Для скіфської культури, зокрема для мистецтва, властива міфотворчість, але ця риса характерна й для культур інших народів. Осмислення навколишнього світу скіфів ґрунтувалося на міфологічному мисленні. Для вираження міфологічної картини світу необхідні символічні знаки й образи, яких у скіфів не було. Вони запозичили символіку з культур інших народів, але осмислили її по-своєму. Це призвело до виникнення так званого звіриного (аніمالістичного) стилю у скіфському мистецтві. Згодом цей стиль став надбанням не лише української, але і європейської культури.

Від скіфів, на думку О. Пріцака, українці успадкували деякі елементи одягу (білу сорочку, чоботи, гостроверху козацьку шапку), окремі деталі озброєння (сагайдак, пернач), запозичили окремі слова (собака, топор тощо).

У даних методичних вказівках наводиться матеріал, отриманий вченими різних наукових напрямків: істориками, археологами, культурологами, лінгвістами та ін. Оскільки розвиток культури будь-якого етносу неможливо аналізувати без розгляду у контексті становлення його державності, то значне місце у цій праці приділяється подіям, що мали місце в довготривалій історії скіфського народу (I тисячоліття до н. е. – III століття н. е.).

З метою кращого опанування цієї цікавої, але досить складної теми, у кінці методичних вказівок наводяться тести, які можуть бути використані як для поточного, так і для підсумкового (для отримання заліку з дисципліни) контролю знань.

1. НАЙДАВНІШІ СКІФИ

На початку I тисячоліття до н. е. у степи Північного Причорномор'я зі сходу, з-за Дону, вторглися племена кочових скіфів, які у свою чергу були витіснені з глибин Азії массагетами. Скіфи (за східними джерелами "ішкуза") належали до числа народів, що говорили на одному з діалектів іранської мови, до тієї великої мовної сім'ї, до складу якої входили також савромати, саки, массагети, согдійці, хорезмійці, а на території Стародавнього Сходу – мідійці та перси. На підтвердження такого припущення говорить аналіз залишків скіфської лексики: більшість власних імен, племінних і топонімічних назв, окремих слів знаходить відповідники в іранській мові.

За версією Арістея із Проконіса (VII ст. до н. е.), повідомленою Геродотом, початкова батьківщина скіфів локалізується десь на північ від східної частини Каспійського узбережжя або на заході від Уральського хребта. За свідченням Діодора Сіцилійського (друга половина I ст. до н. е.), скіфи спочатку жили біля Араксу (Волги), потім розширили свої володіння до Танаїсу (Дону) та Меотійського озера (Азовського моря), а згодом завоювали Північне Причорномор'я до Істру (Дунаю), підкоривши собі багато племен, що проживали на цій території.

Основу племен, що населяли Північне Причорномор'я до появи скіфів, складали кіммерійці. З появою скіфів кіммерійці, не бажаючи ризикувати в боротьбі з грізним ворогом, відступили через Кавказ до країн Передньої Азії. Переслідуючи кіммерійців, скіфи пройшли вздовж Каспійського узбережжя через Кавказ і теж вдерлися в країни Передньої Азії. Коли саме сталося зіткнення скіфів з кіммерійцями та вигнання останніх з Причорномор'я, сказати важко. В усякому разі, у VII ст. до н. е. обидва ці народи вже перебували у Передній Азії, наводячи жах на місцеве населення.

Скіфи володіли першокласною для свого часу зброєю. Основу їхнього війська становили мобільні загони кінноти. До озброєння воїна входили залізні мечі та короткі кинджали, списи з залізними наконечниками, луки та стріли. Луки скіфів в стародавньому світі не мали собі рівних за далекобійністю. За час походів скіфи взяли на озброєння залізні бойові сокири, запозичивши їх у народів Кавказу. У народів Сходу вони запозичили шоломи та панцири із залізних або бронзових пластин, пристосувавши цей обладунок до умов кінного бою (мал. 1).

Скіфи, як воєнно-політична сила, протягом 30 років брали активну участь у бурхливих подіях, що розгорнулися на той час у країнах Близького Сходу та Передньої Азії, у перебудові їхньої політичної карти, сприяючи занепаду одних і піднесенню інших держав. Так, в результаті цих подій загинули Урарту і кривава деспотична Ассірія. Залишаючись кочовиками та спираючись на свою військову силу, скіфи, щоб захопити воєнну здобич та одержати данину, здійснювали спустошливі походи. За словами Геродота, скіфи "... все спустошували своїм буйством і надмірностями. Бо, крім того, що вони брали з кожного народу накладену ними данину, скіфи організовували набіги та грабували, що було у кожного народу". Скіфи здійснювали походи в Сірію, Палестину, доходили до Єгипту. Щоб запобігти їх вторгненню, фараон Псамметіх вийшов їм назустріч і відкупився багатими подарунками.

Сліди перебування скіфів у країнах Стародавнього Сходу добре простежуються. Скіфська зброя (бронзові наконечники стріл) і спорядження верхових коней зустрічаються на шляхах скіфських проникнень: у пам'ятках Кавказу VII–VI ст. до н. е., в шарах VII–VI ст. до н. е. при розкопках міст Стародавнього Сходу – у Вавілоні, Ассирії, Сирії, Палестині. В Іранському Курдистані, поблизу м. Саккиза, відкрито багате поховання скіфського царя, що нале-

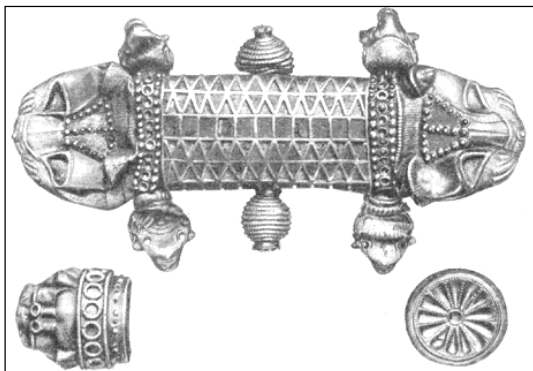

Мал. 1. Військове спорядження та вбрання кінних скіфських воїнів. V ст. до н. е. (Реконструкція М.В. Гореліка за матеріалами з кургану № 2 поблизу с. Оксютинців, кургану № 2 поблизу с. Вовківців на Сулі та скіфської стели з Краснодару)

жить до кінця VII ст. до н. е. У ньому виявлені предмети давньосхідного виробництва, отримані як здобич, подарунки або данина, а також скіфська зброя, предмети кінської вузди, речі, прикрашені в манері ранньоскіфського мистецтва. На думку вчених, саме в Іранському Курдистані могла міститися ставка скіфських царів під час їхніх походів.

Кінець пануванню скіфів у Передній Азії поклав мідійський цар Кіаксар. Він запросив на бенкет скіфських вождів і підступно умертвив їх. Мабуть, цей удар був досить відчутним, оскільки після нього скіфи залишили Мідію та повернулися в Причорномор'я.

Скіфські походи в Передню Азію не були епізодичними. Вони тривали протягом майже всього VII ст. до н. е. У них взяли участь щонайменше два покоління. Все нові й нові загони воїнів відправлялись зі степів Північного Причорномор'я та з Кавказу шляхами своїх попередників у пошуках слави та здобичі. У похованнях скіфської знаті початку VI ст. до н. е. на Кубані та в Північному Причорномор'ї трапляються речі палацового начиння (посуд, уламки меблів), що були трофеями скіфів, здобутими під час походів (мал. 2).

Мал. 2. Уламки золотих речей (підлокітники тронів) – скіфські трофеї передньоазіатських походів. Курган поблизу станиці Келермеської. VI ст. до н. е.

Передньоазіатські походи мали глибокий вплив на формування соціальної структури та культури скіфського суспільства. Вони сприяли розширенню його зовнішньополітичних та культурних зв'язків. Кочові народи Причорномор'я вперше вступили в безпосередній контакт з країнами найбільш розвинутих цивілізацій Стародавнього Сходу. Походи прискорили формування військової організації скіфів, спрямованої на підкорення інших племен і народів. Посилилася влада царів і родоплеємної аристократії, зросло їхнє багатст-

во та прагнення до розкоші. Військова могутність скіфів піднімала вождів до рівня давньосхідних володарів. Для виготовлення парадного вбрання вони залучали не тільки скіфських майстрів, а й ремісників країн Сходу – урартійців, ассірійців, іонійських греків.

Контакти з народами Кавказу та Стародавнього Сходу значно збагатили матеріальну культуру та мистецтво скіфів. В прикрашанні одягу та зброї оригінальні скіфські мотиви (зображення оленя, пантери, коня, барана та ін.) переплітаються з художніми образами, запозиченими в мистецтві країн Стародавнього Сходу (грифони, синкретичні чудовиська тощо). Це поклало початок створенню нового, самобутнього й дуже оригінального скіфського мистецтва.

2. ПРИЧОРНОМОРСЬКА СКІФІЯ У VI–IV СТ. ДО Н. Е.

2.1. Етногеографія Скіфії

Зіставлення легенд та історичних відомостей щодо походження скіфів показує, що, крім кочових скіфських орд, які вторглися зі сходу, до їх складу влилася та асимілювалася значна маса аборигенного, у першу чергу, кіммерійського населення. Близькість мови та культури цих двох угруповань сприяла природному процесу такого злиття.

Хоча вирішальну перемогу над кіммерійцями скіфи здобули ще в період, який передував їхнім передньоазіатським походам, при поверненні в Причорномор'я вони знову витримали тяжку боротьбу за остаточне утвердження свого панування. Аналіз переданого Геродотом епічного сказання, в якому відображені ці події, дає підставу думати, що супротивниками скіфів було молоде покоління народу, що населяв Керченський півострів (Боспор Кіммерійський). Свого часу жителі усього півострова були підкорені скіфами, і тому скіфи вважали їх своїми рабами. Відновивши сили під час тривалої відсутності основної частини скіфів, цей народ (очевидно, кіммерійці) зробив спробу повернути втрачену незалежність. Намагаючись захистити свою землю, повсталі викопали рів від "Таврських гір до озера Меотіди". Скіфам вдалося знову підкорити цей народ лише після жорстокої битви. На думку дослідників, на срібному налуччі з кургану Солоха зображена сцена битви постарілих скіфів, які повернулися з походу, з молодими супротивниками (мал. 3).

Мал. 3. Фрагмент сцени бою старих кінних скіфів з молодими воїнами. Зображення на срібному налуччі з кургану Солоха. IV ст. до н. е.

ховне божество) і дочка Борисфена (Дніпра). Від Таргітая народилося троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і Колоксай, що в перекладі з іранської могло означати "Гора-цар", "Вода-цар" і "Сонце-цар", тобто володарі основних сфер: землі, води та неба. При них на землю впали золоті подарунки: плуг, ярмо, сокира та чаша. Коли до золота підходили старші брати, воно розжарювалось, не даючись у руки. Оволодіти священними дарунками вдалося тільки молодшому братові Колоксаю. Визнаний за старшого, він отримав найбільші володіння, в яких зберігалося священне золото. Від Колоксає пішов рід скіфських царів.

За іншою легендою, прабатьками скіфів вважалися Геракл і напівдів-напівзмія, що жила в лісистій місцевості Гілеї (в заплавах Нижнього Дніпра). Із трьох синів від цього шлюбу старшим був визнаний молодший син Скіф, який зумів підперезатися поясом Геракла і натягнути його лук.

В обох випадках походження скіфів з материнського боку пов'язане з Подніпров'ям. У першій легенді найпочесніше місце займають обожені знаряддя землеробства: плуг, ярмо, сокира. З місцевим землеробським середовищем пов'язана й священна чаша – особлива ритуальна округла посудина.

Античні письменники, й насамперед грецький історик Геродот, залишили опис земель і складу населення Скіфії. Уздовж морського

Про те, що частина аборигенного населення лишилася на місці й була асимільована скіфами, переконливо свідчать наступність у певних формах матеріальної культури, а також дві легенди про походження скіфів, у яких головне місце відводиться місцевому етнічному елементу.

За однією з легенд, скіфи вважали своїм прабатьком "першу людину" Таргітая, батьками якого були Зевс (мабуть, вер-

узбережжя Скіфія займала простір від Танаїсу (Дону) до Істру (Дунаю) і приблизно таку ж відстань (600...700 км) мала в глиб країни. Найважливішою рікою Скіфії був Борисфен (Дніпро). На захід від нього через землі Скіфії протікали Гіпаніс (Південний Буг), Тірас (Дністер). Істр був межею, що відокремлювала Скіфію від Фракії, а Танаїс служив східним кордоном, який відокремлював скіфську землю від савроматів.

Згідно зі своїми географічними уявленнями Геродот дає таку загальну картину розселення скіфських племен. Територію між Бугом і Дністром заселяли скіфи-орачі, які займалися землеробством і вивозили лишки зерна на продаж в грецькі колонії, переважно в Ольвію. Степова зона на захід і схід від Дніпра була ареною панування кочових племен. Серед них Геродот називає скіфів-кочовиків і царських скіфів. Останні займали район лівобережних степів до Азовського моря і Дону, а також Степовий Крим. Скіфам-кочовикам належала більш західна частина степів. На схід від Дніпра, за Геродотом, проживав ще один народ – скіфи-землероби, сама назва яких говорить про спосіб їхнього господарського життя. Існує припущення, що скіфи-землероби жили в прибережній частині степової течії Дніпра, на обох його берегах.

2.2. Скіфська історична хроніка VI–IV ст. до н. е.

Найважливішою подією ранньої історії Скіфії було вторгнення на її територію військ персидського царя Дарія I у 513 р. до н. е. Формальним приводом для походу послужило намагання Дарія покарати скіфів за попередні вторгнення в Азію і за поразку, завдану ними мідійцям. Насправді, здійснюючи широку завойовницьку політику на Сході, Дарій мав намір підкорити скіфів, зробити їх своїми данниками і тим самим усунути небезпеку їхнього нового вторгнення.

З величезним військом Дарій вступив у межі Скіфії з Фракії, побудувавши мости через Босфор Фракійський та Істр. Перед лицем навислої загрози скіфи звернулися за допомогою до сусідніх народів, але більшість із них відмовилися допомогти, мотивуючи тим, що похід персів не спрямований проти них. Насправді вони були зацікавлені в послабленні скіфів – свого могутнього й агресивного сусіда.

Не маючи достатніх сил, щоб вступити у відкритий бій з персами, скіфи вдалися до тактики відступу й заманювання противника вглиб країни. На своєму шляху вони засипали криниці, джерела,

знищували трави. Свое майно та більшу частину худоби вони відправили разом з сім'ями на північ, у землеробські райони Лісостепової Скіфії.

Головним супротивником персів у цій боротьбі виступили царські скіфи. Вони розділили свої сили на три загони, відповідно до племінного поділу. Основні сили скіфів очолював цар Іданфірс. Рухаючись слідом за ар'єргардом скіфів, військо Дарія переправилося за Дон і досягло Волги. Виснаживши сили у безплідних переслідуваннях, Дарій послав до Іданфірса гінця з пропозицією припинити відступ і або розпочати битву, або, визнавши себе слабшим, підкоритися і стати данником перського царя. На це скіфський цар гордо відповів: "... Знай, перс, який я: і раніш ніколи не тікав я зі страху ні від кого з людей, і тепер не тікаю від тебе, нині я не зробив нічого в порівнянні з тим, що, як правило, роблять в мирний час, а чому я не кваплюся битися з тобою, я й це тобі роз'ясню: у нас нема ні міст, ні засіяної землі, через які ми поквапилися б битися з вами зі страху, аби вони не були захоплені та спустошені. Якби треба було щоб не стало прискорити бій, то у нас є могили предків: ось спробуйте розшукати і зруйнувати їх, – тоді дізнаєтесь, чи будемо ми битися з вами заради могил, чи ні; раніше ми не поборемось, якщо нам не захочеться. Це відносно битви; господарями ж своїми я визнаю лише Зевса, мого предка, і Гестію, царицю скіфів. А тобі, замість дарів землі й води, я посилаю такі дари, які належить тобі одержати; нарешті, за те, що ти називаєш себе моїм володарем, ти мені ще поплатишся".

Скіфи надіслали Дарію символічні образливі "дари": птицю, мишу, жабу і п'ять стріл. Значення цих дарів було таке: "Якщо ви, перси, не полетите на небеса, перетворившись на птахів, якщо не сховаєтесь у землю подібно до мишей чи не стрибнете в озера, перетворившись на жаб, то не повернетесь назад, вбиті цими стрілами".

Змушений визнати свою невдачу в боротьбі зі скіфами, Дарій поспішив залишити Скіфію. Безуспішний скіфський похід не приніс слави наймогутнішому Ахеменіду. Тим часом для скіфів успішне закінчення кампанії мало величезне значення; воно зміцнило їхній політичний авторитет і принесло славу "непереможних". За 60–70 років, що минули з часу походу, згадки про нього набули характеру героїчного епосу, яким і записав його Геродот.

У IV ст. до н. е. на чолі Скіфії стояв цар Атей, який об'єднав під своєю владою всі скіфські племена. Боротьба з фракійцями на заході становила основний зміст заключного етапу його довголітнього прав-

ління. Відомо, що скіфи, очолювані Атеєм, в союзі з македонським царем Філіппом II (батьком Олександра Македонського) завдали поразки царству одрисів і поширили свої володіння за Дунай. Пізніше відносини між Атеєм і Філіппом Македонським різко погіршали і навіть стали ворожими. Почалася війна, яка проходила з перемінним успіхом. Врешті перемогу здобув Філіпп Македонський, розбивши у генеральній битві у 339 р. до н. е. військо скіфів. У цьому бою загинув і цар Атей, якому на той час було понад 90 років. Македонці полонили 20 тис. жінок і дітей, захопили 20 тис. племінних кобил.

Близько 331 р. до н. е. намісник Олександра Македонського у Фракії Зопіріон здійснив похід у Скіфію й обложив Ольвію, але на зворотному шляху 30-тисячне військо Зопіріона було знищене скіфами. У свою чергу Лісімаху, який став після смерті Олександра Македонського правителем Фракії, вдалося розбити скіфів і захопити велику здобич. Таким чином, боротьба на західному кордоні не припинялася протягом усього IV ст. до н. е.

Поразка, завдана скіфам Філіппом Македонським, стала початком кінця їхньої могутності, відкривши цілу смугу наступних невдач і поразок. Після цієї битви район на захід від Дністра практично вже не контролювався скіфами й опинився під владою гетських племен.

Відносини скіфів з античними містами Північного Причорномор'я у VI–V ст. до н. е. мали переважно мирний характер і регулювалися договорами. Скіфи були зацікавлені у торгівельних зв'язках з грецькою метрополією та її колоніями. Однак наприкінці скіфського періоду ці відносини значно погіршали. У II ст. до н. е. цар Сайтофарн вимагав від Ольвії непосильну данину для себе та своїх воєначальників, загрожуючи, в противному разі, захопити й зруйнувати місто. Пізніше скіфи примусили Ольвію визнати свою залежність від них.

Боспорське царство, незважаючи на свою могутність, також змушене було сплачувати скіфам регулярну данину. Лукіан Самосатський (II ст. н. е.) повідомляє про від'їзд скіфського посольства на Боспор із приводу тримісячної затримки у виплаті данини. Несплата її могла спричинити війну. Про одну з таких воєн при Перісаді згадує у своїй промові Демосфен (IV ст. до н. е.).

Таким чином, скіфське об'єднання до кінця зберегло свій завоюницький характер, заснований на прямому підкоренні залежного населення. У IV ст. до н. е. гніт і воєнний тиск скіфів на підвладні племена й античні міста стає особливо жорстоким і нестерпним.

Кінець пануванню скіфів у Північному Причорномор'ї поклали у III ст. до н. е. прийшли з-за Дону племена сарматів. Ослаблена війнами та внутрішніми суперечностями "Велика Скіфія" як складне міжплемінне об'єднання розпалась. Скіфи були витіснені у Крим. Вони зберегли за собою також невелику територію на Нижньому Дніпрі, де продовжували жити ще протягом кількох століть.

3. КУЛЬТУРА СКІФСЬКИХ ПЛЕМЕН

3.1. Побут і звичаї скіфів

Кочовий спосіб існування та військова організація суспільства позначалися на всіх сторонах життя та ідеології скіфів. "Кожен з них – кінний стрілець", – ця коротка та виразна характеристика Геродота найповніше відображає образ скіфів. Зброя була обов'язковою належністю кожного чоловіка, а іноді й жінок. Вона присутня на всіх зображеннях скіфів, навіть у сценах побуту та мирної праці. Незмінним супутником кочовика з дитинства служив верховий кінь. Екіпіровка скіфських воїнів була складною, різноманітною й залежала від їхнього майнового стану, соціального рангу та віку (мал. 4, 5).

Мал. 4. Скіфський воїн у повному бойовому спорядженні. V ст. до н. е. (Реконструкція М.В. Гореліка за матеріалами з кургану поблизу с. Новорозанівки)

У скіфів найбільше цінувалися воїнська доблесть, хоробрість і мужність у бою, відданість своєму народу та друзям. Залежно від кількості вбитих ворогів скіф отримував частку воєнної здобичі та почесний келих вина. Дружба у скіфів скріплювалась особливим звичаєм побратимства. Суть його полягала в тому, що в посудину з вином і кров'ю тих, хто давав клятву, занурювалася зброя (меч, стріли, сокира та дротик), після чого обидва побратими одноча-

сно пили цей напій. Скріплена у такий спосіб дружба вважалась міцнішою навіть від родинних зв'язків.

Значення війни у житті суспільства й шанування воїнської доблесті спричинили виникнення культу бога війни, що його символізував старовинний залізний меч. Із цим культом пов'язане існування у скіфів низки жорстоких звичаїв, спрямованих на виховання нещадності до ворогів (вони пили кров першого вбитого ними ворога, знімали скальпи з ворогів тощо).

Уявлення про безсмертя душі й існування потойбічного світу, поширене у скіфів, як і в багатьох стародавніх народів, породило складний поховальний ритуал, добре відомий за описом Геродота і за численними розкопками скіфських курганів.

Тіло померлого бальзамували так, щоб воно могло зберегтися на встановлений звичаєм термін прощання – протягом 40 днів. Небіжчика, одягнутого в розкішне вбрання, клали на візок і протягом цього часу возили по чисельних (в умовах родоплемінної структури) родичах покійного, де йому віддавали належну шану та виявляли скорботу. Особливою пишністю відзначалися похорони скіфських царів. У цьому випадку жалобний кортеж був особливо багатолюдний. Прах царя возили по всіх підвладних йому племенах, які приєднувалися до поховальної процесії. На знак скорботи скіфи обрізали волосся, дряпали обличчя, заподіювали собі каліцтво. Траурний кортеж прямував до місцевості Герри – найвіддаленішої окраїни скіфської землі. Тут протікала річка Герр і жив один з підвладних скіфам народів, що носив те ж ім'я – герри. На його землі й знаходився цвинтар скіфських царів, воїнів і знаті у VI–V ст. до н. е. Поховання здійснювались у великих і глибоких ямах зі збудованими в них дерев'яними склепами. Поруч з померлим клали його зброю, парадний одяг, спорядження верхових коней, посуд з їжею у дорогу, зокрема ставили дерев'яне блюдо з м'ясом, амфори з вином. Поховання воїна часто супроводжувалося жертвоприношенням молодшої дружини або наложниці. Нерідко разом з помер-

Мал. 5. Спорядження скіфського царя. IV ст. до н. е. (Реконструкція М.В. Гореліка за матеріалами з кургану Товста Могила під Нікополем)

лим клали вбитих рабів, залежне становище яких підкреслювалося розміщенням їх у ногах володаря, як правило, в скорченому положенні, без речей.

У могили вищої скіфської знаті й царів клали багато зброї, коштовних прикрас, особистого вбрання. Разом з померлими ховали їхніх слуг і верхових коней, кількість яких іноді досягала десятків, а то й сотень голів (кургани біля ст. Келермеської та Ульського аулу на Кубані). За повідомленням Геродота, особи, яких ховали разом зі скіфськими царями, були не рабами, а вільнонародженими скіфами, що прислужували їм за життя. Зверху могилу накривали дерев'яним настилом і насипали курган (мал. 6). Під час спорудження насипу над могилою справляли тризни.

Мал. 6. Гегелина (Нечаєва) Могила – один з найбільших курганів Степової Скіфії. Сучасна висота 17 м (Дніпропетровська область)

Розкіш та багатство поховання, розміри гробниці й висота кургану перебували у прямій залежності від майнового та соціального стану померлого. Чим вище було становище небіжчика в суспільстві, тим вищим насипався курган. Слід зазначити, що скіфські кургани з самого раннього часу виступають як пам'ятки певних станових груп. Найчастіше в них ховали воїнів-чоловіків, значно рідше – жінок і дуже рідко – дітей. Багатьох членів скіфських сімей – жінок, наложниць, дітей, рабів – ховали у простих ґрунтових могильниках без курганных насипів над ними.

Через рік після поховання царя на його могилі справляли новий обряд кривавої тризни. В жертву померлому приносили п'ятдесят юних воїнів, тіла яких розміщували у позі вершників на вбитих конях навколо кургану.

У IV ст. до н. е. поховальний ритуал степових скіфів дещо змінився. Вони відмовилися від звичаю ховати на спеціально визначеній території і почали споруджувати кургани в місцях свого постійного проживання, в степу. На високих вододільних ділянках плато з'явилися курганні некрополі, що, як правило, складалися з кількох великих та багатьох середніх і малих насипів. Такі могильники належали певним родовим групам, кочові шляхи яких пролягали через ці землі.

Змінилася конструкція гробниць. Замість простих ґрунтових ям скіфи почали споруджувати підземні приміщення – катакомби, що складалися з глибокої (до 12 м) вхідної ями й бокової поховальної камери, вхід до якої закривали камінням або дерев'яною заслінкою. Підземна частина гробниць могла мати протяжність до 10 м і більше. У великих курганах насип обкладали дерном, а його основу – камінням.

Скіфські кургани IV ст. до н. е. дедалі частіше виступали як сімейні усипальниці, де у послідовному порядку ховали главу дому, одну з його дружин, дітей і т. д. Збільшення кількості жіночих та дитячих поховань свідчить про зростаючу роль сім'ї в системі родової структури скіфського суспільства.

Поховальні пам'ятки засвідчують зростаючу соціальну та майнову нерівність у родових групах. Надзвичайним багатством виділяються поховання представників вищих верств родоплеємної аристократії – скіфських царів та знаті. У степовій частині Подніпров'я розташовані такі відомі своїм багатством кургани скіфських царів, як Солоха, Чортомлик, Олександрополь, на Керченському півострові знаходиться один з найбагатших скіфських царських курганів – Куль-Оба.

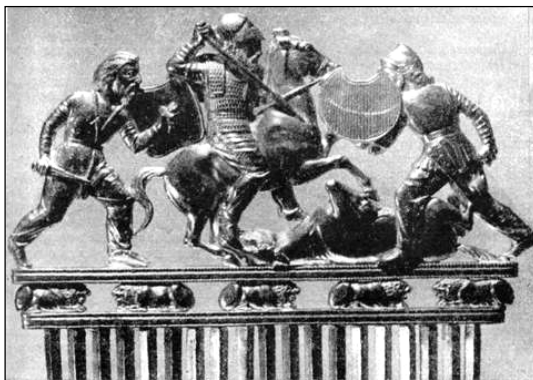
У цих та інших курганах знатних скіфів знайдено розкішне вбрання – золоті діадеми, шийні обручі (гривні), намисто, браслети, розсипи сотень, а то й тисяч золотих бляшок, якими були розшиті покривала та парадний одяг (мал. 7), оздоблену золотом зброю і спорядження верхових коней, різне начиння: бронзовий і дерев'яний посуд, великі брон-

Мал. 7. Головний убір цариці з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.
(Реконструкція Б.М. Мозолевого)

зові казани для приготування їжі, амфори, а також чаші зі срібла, золота, електри, які високо цінувалися скіфами й були своєрідним мірилом багатства та знатності померлого. Золоті прикраси, вбрання, оздоблення зброї, зброї, коштовний посуд у ряді випадків є прекрасними творами мистецтва, виконаними грецькими майстрами античних колоній.

До безцінних творів мистецтва зі скіфських гробниць належать: золотий гребінь з кургану Солоха із зображенням битви скіфів

Мал. 8. Сцена бою знатних скіфів. Зображення на гребені з кургану Солоха. IV ст. до н. е.

Мал. 9. Фрагмент сцени з повсякденного життя скіфів – приборкання коней. Фриз чортумлицької вази. IV ст. до н. е.

(мал. 8), срібна чортумлицька ваза, на фризі якої зображені скіфи, що приборкують степових коней (мал. 9), електрийний кубок із Куль-Оби з жанровими сценами скіфського побуту (мал. 10), срібна чаша з Гайманової Могили, на якій високим рельєфом з позолотою зображені скіфи, золота пектораль (нагрудна прикраса) з Товстої Могили із зображенням сцен кочового побуту скіфів.

Різким контрастом із багатими похованнями царів і знаті є могили простих скіфів. Покладене в них майно переважно складається з основних видів зброї: лука, сагайдака зі стрілами, списа та меча. Тільки в окремих випадках у могилу ставили амфори з вином та грецькі чорнолакові канфари. У похованнях простих скіф'янок знаходять невеликий набір прикрас: на-

миста з пастових бус, бронзові сережки й персні, браслети, окремі недорогі золоті прикраси, бронзові дзеркала та інші дрібні речі скіфського побуту.

Мал. 10. Жанрові сцени побуту скіфів на електровому кубку з Куль-Оби. IV ст. до н. е.:

- 1 – скіфи ведуть бесіду; 2 – скіф натягує тятиву; 3 – скіф перев'язує ногу товаришеві; 4 – скіфська "стоматологія"

У могилах знатних і простих скіфів інколи знаходять залишки візків, на яких померлих підвозили до могили.

3.2. Господарство кочових скіфів

Скотарство становило основну галузь господарства кочових скіфів. Худоба була водночас засобом виробництва, знаряддям праці й продуктом праці та обміну. Головна турбота кочовиків полягала в організації пастушого господарства, збільшенні й збереженні поголів'я.

Найбільше уваги в Степу приділялося конярству. До складу стада входили також велика рогата худоба, вівці, невелика кількість кіз. Свиней, як тварин, не пристосованих до умов кочового господарства, скіфи (як і інші кочові народи) не розводили. Велика рогата худоба була низькоросла, комола (безрога) або короткорога. Скіфські коні також були невеликими, але відзначалися жвавістю та витри-

валістю. "Їх спочатку важко розігнати, – пише Арріан (II ст. н. е.), – так що можна поставитися до них з повним презирством, якщо побачиш, як їх порівнюють з конем фессалійським, сіцілійським чи пелопонеським, зате вони витримують які завгодно труднощі; і тоді можна побачити, як той прудкий, рослий і гарячий кінь вибивається з сил, а ця малоросла і шолудива коняка спочатку обганяє його, а потім і залишає далеко позад себе".

Скіфи кочували великими групами, що відповідали певним підрозділам родоплемінної структури. Їхні зимівники знаходились у приморській смузі Степу. Худоба цілий рік утримувалася на підніжному кормі. В найтяжчі місяці зимівлі коні своїми міцними копитами розбивали сніг і лід, добуваючи з-під них траву, за ними рухалися стада великої та дрібної рогатої худоби. З настанням весни скіфи залишали зимовища, щоб за літо тут відновився травостій. Отже, випасання велося лише меридіально, в напрямі з півдня на північ, що найкраще забезпечувало нормальний річний цикл господарства. На одному місці скіфи лишалися стільки часу, наскільки вистачало трави для худоби, а потім переходили на нові пасовища.

Земля, пасовиська, угіддя перебували в общинній власності, і, оскільки первинної необмеженості пасовиськ у скіфський час вже не існувало, можна гадати, що кожна родоплемінна група мала чітко визначені зони та маршрути своїх щорічних переміщень. Мабуть, у ході літніх кочувань скіфи зі степів проникали в глиб Лісостепу. Лукіан повідомляє про те, що скіфам постійно доводилося відбивати напади й вступати в сутички "заради пасовиськ і здобичі". Випасання стад і догляд за худобою становили обов'язок чоловіків.

За житла для скіфів правила повстяні кибитки (на чотирьох або шістьох колесах). Глиняні моделі цих кочівницьких жител знайдено під час розкопок на Керченському півострові. Залишки дерев'яних возів часто зустрічаються при розкопках скіфських курганів. Кибитки, що захищали від вітру, дощу та снігу, призначалися для жінок і дітей, у них також зберігалося майно. Життя чоловіків з дитинства було пов'язане з верховим конем.

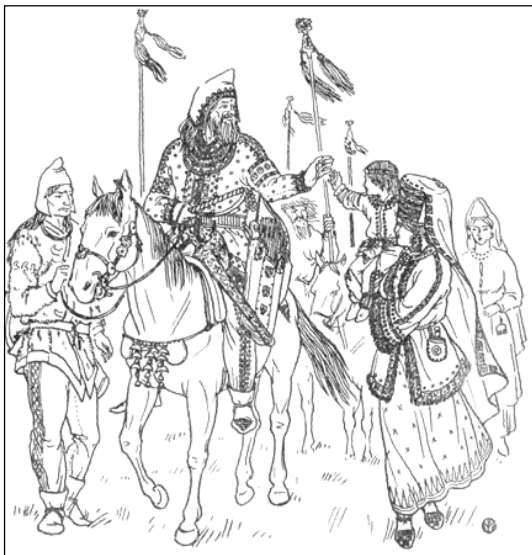
Одяг та екіпіровка скіфів були добре пристосовані до умов козового життя (мал. 11). В їхньому побуті велике місце займали різні вироби зі шкіри, повсті, вовни. З цієї сировини робили покриття для кибиток, бурдюки, одяг, взуття та багато інших речей домашнього вжитку. Виготовленням їх займалися жінки.

У курганах скіфсько-го часу на Алтаї, в умовах вічної мерзлоти, збереглися речі зі шкіри, повсті, вовняних тканин, зроблені з великою майстерністю та художньо оформлені аплікацією, гаптуванням тощо. Рукоділля мало загальне поширення в кочовому середовищі. Дуже зручним був одяг скіфів – короткі, туго перетягнуті в поясі шкіряні, хутром всередину, каптани, щільно облягаючі шкіряні штани або широкі вовняні шаровари, м'які, перев'язані біля кісточок чобітки, гостроконечні башлики, що закривали вуха й потилицю. Одяг оздоблювався вишивкою, а парадне вбрання багатих скіфів розшивалося великою кількістю золотих бляшок.

У могилах скіф'янок (навіть цариць з курганів Чортотлик, Куль-Оба) зустрічаються веретена – символи жіночого рукодільного мистецтва. У багатих жінок веретена були грецького типу з кістяним набором, виконані з великою майстерністю. У простих скіф'янок – дерев'яні, з глиняним або свинцевим пряслом-важком. Такими ж незмінними жіночими знаряддями є шила, проколки, голки. У похованнях знатних скіф'янок з Мелітопольського кургану та Гайманової Могили виявлено цілий робочий "несесер" – близько ста шил.

Посуд, що використовувався у кочовому скіфському побуті, був переважно дерев'яний і металевий: бронзові казани на високій ніжці для варіння м'яса, бронзові миски, дерев'яні підноси та чаші, які інколи прикрашалися золотим окуттям. Місцевого глиняного посуду небагато, в основному дуже прості за формою горщики невисокої якості.

Скіфи у великій кількості купували грецьку маслинову олію та вино в амфорній тарі, а також посудини для вина: канфари, кіліки

Мал. 11. Скіфський цар, його дружина та дитина, а також слуги та раби. IV ст. до н. е. (Реконструкція М.В. Гореліка за матеріалами з кургану Товста Могила)

тощо. Багаті скіфи охоче купували також бронзовий посуд грецького виробництва.

Немає сумніву в тому, що при групах кочових скіфів існували майстерні: збройні, ливарні, кузні, деревообробні майстерні. Вироби їх широко представлені в різноманітному асортименті предметів скіфської матеріальної культури. Однак більшість галузей господарства мала ще характер натуральної, домашньої промисловості, що обслуговувала потреби своєї общини і не набула значення товарного ремесла, яке б спеціалізувалося на виробництві продукції для обміну.

Обособлення ремесла ще перебувало в початковій стадії і торкнулося тільки однієї, найважливішої його галузі – обробки заліза. Таким центром з виразно виявленим спеціальним ухилом було Кам'янське городище на Дніпрі, що виникло наприкінці V – на початку IV ст. до н. е. Розкопки городища показали, що багато його жителів займалися виготовленням заліза кричним способом, а також ковальськими та бронзоливарними роботами. Мабуть, виготовлена тут зброя, деталі кінської зброї, знаряддя праці тощо знаходили збут серед кочового населення.

Металургійні майстерні були нерозривно пов'язані з житловими приміщеннями та господарством ремісників. Вони не виділялись у спеціалізовані підприємства. Жителі Кам'янського городища належали до числа вільного населення і вели самостійне господарство, торгівлю, володіли зброєю. Вони лишалися повноправними членами скіфської общини, їхнє осіле життя та ремісничий побут зумовлювалися безпосередніми потребами суспільства у господарських výroбах. Кам'янське городище в цьому розумінні є прообразом міста як центру ремесла, торгівлі, адміністративного та культурного життя.

Важливо зазначити, що жителі Кам'янського городища займалися не тільки звичним для них скотарством, а й землеробством, про що свідчать знахідки знарядь землеробської праці: залізних серпів, мотик, кам'яних зернотерок, а також відбитки зерен злакових рослин на ліпному глиняному посуді, який виготовлявся у самому городищі. Кам'янське городище свідчить про початок процесу поступового переходу частини степового скіфського населення до осілості, що в свою чергу є показником глибоких соціальних змін, які відбувались у скіфському суспільстві.

3.3. Господарство племен Лісостепової Скіфії

Племена, що населяли Лісостеп, були близькі між собою типами господарства, рівнем розвитку продуктивних сил. Усі досягнення землеробства (знаряддя праці, набір культурних злаків, способи зберігання й переробки сільськогосподарських продуктів) були загальними для народів однієї географічної зони, одного рівня культури.

Орне землеробство було панівним. Це знайшло відображення, зокрема, в назві однієї з провідних груп землеробського населення Скіфії (скіфи-орачі), в легенді про золотий плуг і ярмо, в яке запрягли волів.

Збереглося кілька дерев'яних плугів скіфського часу. Вони являють собою кривоградильні рала, схожі на сучасні їм у Західній Європі. Рала ці не мали металевих наконечників і полиць для відкидання земляної скиби. Для розпушування землі використовувались рокові мотики та мотики із залізними наконечниками у вигляді тесла. Серед вирощуваних культур були пшениця (тверда і м'яка), просо, ячмінь, жито, горох, сочевиця, нут, чужа, вика, цибуля, часник. Є дані про існування в Скіфії городництва та садівництва. Збирали врожай залізними серпами. Мололи зерно ручними зернотерками.

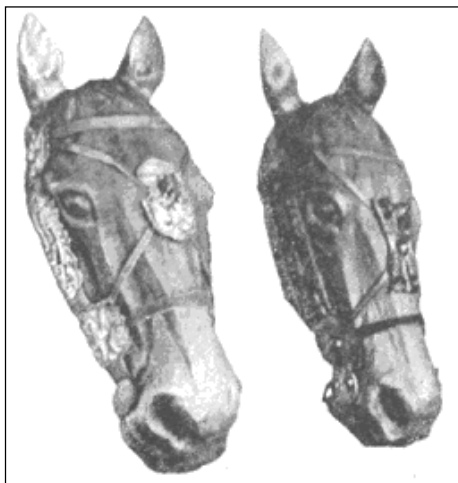
Численні остеологічні матеріали, одержані при розкопках, свідчать про досить велику роль скотарства. Перевага надавалася великій і дрібній рогатій худобі. У значній кількості розводили коней, м'ясо яких також споживалося, та свиней. Мисливство та рибальство були допоміжними заняттями. На городищах зустрічаються у незначній кількості кістки лоса, благородного оленя, козулі, кабана, ведмеда, вовка, лисиці, бобра, зайця та інших представників дикої фауни.

Скіфи лісостепу жили у дерев'яних будинках. У населення Правобережжя досить поширеними були напівземлянки, стіни яких зводилися з брусів або жердин, обплетених лозою та обмазаних глиною. У племен Лівобережжя переважали наземні стовпові житла з глинобитною долівкою та склепінчастими печами, зробленими з глини на каркасі з лози.

Рівень обробки металів був не нижчим, ніж у степових кочовиків. Залізо одержували з легковідновлюваних руд: бурого залізняку, озерної та болотної залізної руди. Руду збагачували, випалюючи та промиваючи її. Як флюс в горно додавали вапняк. Паливом було деревне вугілля.

Твердості виробів досягали шляхом цементації за допомогою вуглецювання поверхні вже готового виробу. В інший спосіб вуглецювали залізо до стану сталі в самому горні. Скіфські ковалі добре володіли технологією зварювання, наварюючи на знаряддя праці й предмети озброєння сталіні леза. Вміння виготовляти сталь і правильно використовувати її якості було надзвичайно важливим досягненням.

З бронзи у великій кількості виготовляли наконечники стріл. Із неї ж відливали деталі кінської вуздечки (мал. 12), казани, прикраси, предмети культу тощо. Місцеві майстри володіли такими навичками, як лиття в постійних формах, лиття за восковою моделлю, складне лиття у великих складених формах. Вони володіли також зварюванням, куванням, клепанням і покриттям виробів з бронзи іншими металами. Ливарники добре розумілися на властивостях різних сплавів, використовуючи той чи інший склад, залежно від призначення виробу.

Мал. 12. Вуздечкові убори з кургану Хомина Могила. IV – III ст. до н. е. (Реконструкція Б.М. Мозолецького)

Значного розвитку набуло шкіряне виробництво, прядіння, ткацтво, обробка дерева та кістки тощо. Шкури тварин, крім механічного очищення та розм'якшення, оброблялися за допомогою високоякісних рослинних дубителів. Вироблялася шкіра багатьох сортів.

Серед тканин були відомі вироби з конопель, льону, вовни, які мали полотняне та більш складне – репсове й саржове переплетення. Тканини фарбували в синій, червоний, жовтий та інші кольори. Барвники використовувалися місцеві, переважно рослинного походження.

Знаряддями тесляра та столяра були провушні сокири, тесла, долота, стамески, ножі. Є дані про застосування невеликих пил з дрібними зубцями, свердел та буравів. Колоди розколювали на дошки та бруси за допомогою клинів. Поверхня дощок часто застругувалась.

22

Високорозвинутим було гончарство. Посуд ліпили від руки, за допомогою звичайних прийомів накладання джгутів і стрічок. Як домішки в глину додавали пісок і товчену кераміку. Випалювали готові вироби найчастіше на вогнищі відкритим способом, при температурі 800...850 °С. Майстри вміло використовували особливості місцевих глин і, застосовуючи домішки, досягали необхідного їх складу. Гончарі окремих племен володіли цілим комплексом навиків і традицій у виготовленні посуду певних типів і форм. Особливою майстерністю відзначалися гончарі ранньоскіфського часу на Правобережжі. Вони виготовляли гарний і різноманітний посуд, який покривали темним ангобом і згладжували лощилками.

На основі вивчення господарства племен Лісостепової Скіфії можна дійти висновку, що вони в той час належали до числа найрозвинутіших народів Східної Європи.

3.4. Торгівля у племен Скіфії

На ранніх етапах свого розвитку, в VII–VI ст. до н. е., племена Скіфії вступили в жваві мінові відносини між собою, а також з багатьма іншими народами за її межами. Розвитку внутрішньої торгівлі сприяв поділ Скіфії за типами господарства на дві великі групи – кочових і землеробських племен, які гостро потребували взаємного обміну основними продуктами свого виробництва. Такий обмін полегшувався тим, що землеробство та скотарство на тому етапі їх розвитку вже давали певний надлишок продукції від тієї, яка потрібна була для задоволення власних потреб. Особливо значну кількість надлишків мала розбагатіла верхівка скіфського суспільства. Взаємна зацікавленість у мінових зв'язках значною мірою сприяла зміцненню внутрішньої консолідації та складанню спільних економічних інтересів у різних племен Скіфії. Розвиток обміну зумовив поширення однакових форм матеріальної культури, господарські вдосконалення та нововведення ставали загальним надбанням.

Велике значення для скіфів мали торговельні зв'язки з населенням Кавказу, через який проходив шлях киммерійців і скіфів у Передню Азію. До числа предметів кавказького виробництва, що мали попит у Північному Причорномор'ї, належать окремі види оздобкінської вуздечки, бронзові сокири, металевий посуд, деякі типи прикрас (наприклад, бронзовий кавказький пояс з с. Підгірців, на південь від Києва).

У VII ст. до н. е. встановилися торговельні зв'язки з грецьким світом. У курганах і на поселеннях різних частин Скіфії (у Степу, Криму, на Тамані, в Лісостепу) знайдено грецькі посудини (цілі й уламки) родосько-мілетського походження, імпортовані ще у доколоніальний період.

Заснування грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря сприяло дальшому розширенню зв'язків з грецьким світом. У другій половині VI–V ст. до н. е. головну роль у товарному обміні з місцевим населенням відігравала мілетська колонія – Ольвія. Дещо пізніше, з кінця V і особливо у IV ст. до н. е., торговельна ініціатива перейшла до грецьких міст Боспору.

Зі Скіфії вивозилися худоба, хліб, мед, віск, риба, шкіра, а також "величезна кількість безумовно відмінних рабів" (Полібій), захоплених скіфами у походах. Головним невільницьким ринком у Північному Причорномор'ї був Танаїс, місто, розташоване в гирлі Дону.

Скіфи завозили вино та маслинову олію в амфорах, тканини, різні вироби грецького ремесла, зокрема посуд, предмети туалету, прикраси тощо. У майстернях грецьких колоній, особливо в Ольвії та на Боспорі, досить рано заповзяті майстри почали виготовляти предмети скіфського вжитку, призначені для збуту в місцевому середовищі. Вони робили з бронзи посуд, зокрема казани, дзеркала, деталі вуздечок тощо. Великого поширення набуло виготовлення різних прикрас та виробів золотарства: золотих бляшок на одяг, намиста, браслетів, каблучок, золотих і срібних чаш, а також оздоблення зброї.

Широке проникнення в Скіфію виробів грецького ремесла зумовило занепад окремих видів місцевих ремесел, таких як гончарне, різьбярське по кістці та якоюсь мірою бронзоливарне та ювелірне.

Скіфи підтримували мінову торгівлю з Ахеменідським Іраном. В одному із Семибратніх курганів на Тамані знайдено прекрасний срібний ритон (посуд для вина у вигляді рога) давньоіранської роботи. Протягом всього скіфського часу розвивалися торговельні зв'язки з фракійськими племенами Карпато-Дунайського басейну, що особливо посилились у IV–III ст. до н. е.

Про існування торговельного шляху зі Скіфії на Схід, аж до Уральських гір, яким ходили скіфи та грецькі купці, повідомляє Геродот. Це підтверджується й археологічними знахідками, які свідчать про торговельні зв'язки скіфів з племенами Прикам'я, саврома-

тами Поволжя та Приуралля. Речі скіфського типу, одержані в результаті обміну, зустрічаються у племен скіфської периферії: у сіндо-меотів Кубані, таврів Гірського Криму, фракійських народів, населення Полісся. З країн Малої Азії у Скіфію надходила велика кількість намиста з фінікійського скла та пасти. З Прибалтики завозився янтар. Можливо, такі речі одержували через посередників. Торгівля у скіфів лишалася міноюю. За еквівалент обміну у мінових операціях, як і в багатьох інших стародавніх народів, правила худоба.

Розвиток обміну породив прагнення до збільшення його обсягу як шляхом розширення господарської діяльності, так і насильним привласненням чужого майна в результаті походів та отримання данини. Все це не могло не сприяти нагромадженню багатства в руках представників військово-родової верхівки та поглибленню соціально-майнової диференціації.

3.5. Суспільний лад Скіфії

Питання про існування держави у скіфів і час її виникнення лишається предметом жвавих дискусій. Найдостовірнішою можна вважати гіпотезу, що скіфське суспільство у своєму розвитку досягло ранньокласових відносин і державності, заснованої на експлуатації рабів, збіднілих родичів і данницькій залежності підкорених племен. У цьому відношенні суспільний лад скіфів міг бути близьким до державного устрою багатьох інших кочових народів стародавнього світу й середньовіччя.

У складному політичному об'єднанні, яким була Причорноморська Скіфія, панівне становище посідали племена царських скіфів. Саме ця частина населення становила основну силу під час скіфських походів у Передню Азію та боротьби з полчищами перського царя Дарія I. На ранніх етапах своєї історії царські скіфи являли собою, мабуть, союз племен, котрий включав принаймні три племінних підрозділи, кожен з яких мав власну територію та перебував під владою свого вождя. Такий тричленний поділ на племена відображений в розповіді про три загони скіфського війська під час війни з Дарієм I. Причому ватажок найбільшого та найсильнішого загону скіфів Іданфірс вважався старшим. У IV ст. до н. е. влада над усіма скіфськими племенами зосередилася в руках одного царя – Атея. Концентрація влади була важливим кроком на шляху перетворення союзу племен в одну народність, об'єднану під єдиним управлінням.

Царські скіфи вважали себе "найкращими та найчисленнішими". Сучасники називають їх також "вільними скіфами" або "власне скіфами". По відношенню до цієї панівної групи решта племен була залежною, "підвладною". Царські скіфи вважали їх своїми "рабами". В основі цієї залежності, безперечно, лежали відносини данництва, що спиралися на військовий примус. Несплата данини служила прямим приводом до війни з усіма її наслідками: пограбуванням майна, полон, рабством. Та навіть виконання данницьких зобов'язань не давало гарантії від набігів. Але у таких випадках це були рейди окремих загонів, що діяли з власної ініціативи, а не за "загальним рішенням". Чудовою ілюстрацією такого становища є розповідь Лукіана про те, як у відповідь на скарги боспорців на часті набіги, скіфські послі відповіли: ці загони "не висилаються за загальним рішенням, а кожен з них займається грабіжництвом на свій страх, заради прибутку", і той, хто захищається, може сам покарати їх, якщо зуміє.

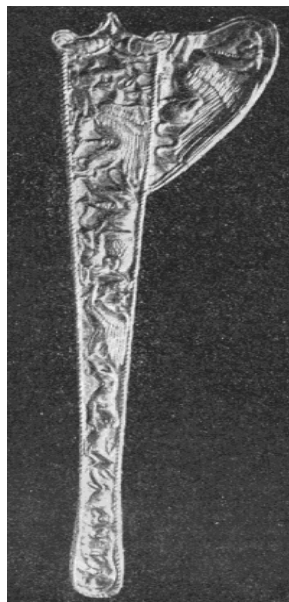
Форма залежності підвладних народів від царських скіфів, мабуть, була різною. В одних випадках вона могла бути більш м'якою, такою, скажімо, як у стосунках зі скіфами-кочовиками та скіфами-землеробами, в інших випадках – жорстокішою, як, наприклад, зі скіфами-орачами та підлеглими фракійськими племенами. Прямий вплив на характер взаємовідносин міг мати ступінь етнічної спорідненості, коли ближчі за етносом і культурою народи потрапляли в більш привілейоване становище, ніж етнічно чужі.

У повідомленнях Клеарха Солійського (IV ст. до н. е.) є свідчення про виняткову жорстокість скіфів щодо інших народів, зокрема підвладних фракійців: "Вдавшись до розкоші й при тому досить сильно... вони дійшли до такого ступеня жорстокості та гордовитості, що в усіх людей, з якими вони вступали у відносини, почали відрізати кінчики носів... А жінки їх татувували тіла жінок фракійців, які жили навкруги них на захід і північ... Над усіма вони панували так високомірно, що рабське служіння в них, ні для кого не безслізне, перенесло і в наступні покоління вираз "від скіфів", показуючи, яким воно було".

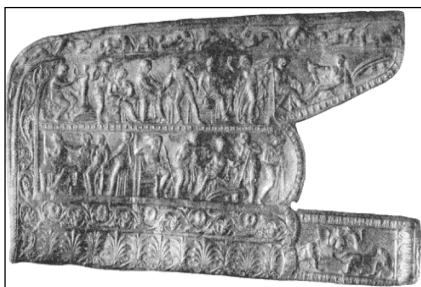
Вже на початку своєї історії скіфське суспільство виступало як досить складне утворення. Зовнішньою формою суспільних відносин лишалася родоплемінна структура, але основи її вже були підірвані та видозмінені зростанням приватної власності, майнової нерівності, виділенням багатой аристократичної верхівки, сильної влади царя й оточуючої його дружини.

Основу скіфського суспільства становила мала індивідуальна сім'я, у приватному володінні якої перебувала худоба та домашнє майно. У руках багатіїв зосереджувалися величезні стада, тоді як інша частина населення бідувала, не маючи навіть того мінімуму худоби, який міг би забезпечити ведення самостійного господарства.

Мірилом багатства у скіфів з досить раннього часу були також золоті прикраси, оздоблення зброї (мал. 13, 14) і вуздечки, золоті чаші та начиння (мал. 15). Майновий ценз одного із знатних тубільців на Боспорі становив десять золотих чаш, вісімдесят чотиримісних возів і багато табунів коней, стад великої рогатої худоби й отар овець. Скіфській знаті протистояла маса рядового населення, більшість якого мала по одному возу, запряженому парою волів, і тому називалася "восьминогою". Але були й такі, що не мали навіть цього. Про одного з них розповів грецький поет Піндар (V ст. до н. е.): "Серед кочовиків-скіфів блукає Стратон, який не має будинку, що перевозиться на возі". "Той, хто не має воза, вважається там безчесним (нешановним)", – додає до цього коментатор.

Мал. 13. Золоте окуття піхов меча із зображенням сцен боротьби тварин з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

Мал. 14. Золоте окуття горита (футляра для зберігання стріл і лука) із зображенням сцен з життя античного героя Ахіллеса. Мелітопольський курган. IV ст. до н. е.

Мал. 15. Золотий і срібний посуд з кургану Гайманова Могила. IV ст. до н. е.

У Гіппократа (V ст. до н. е.) згадуються скіфські багатії, які називаються "найбагатороднішими і наймогутнішими" у Скіфії. Цей же автор говорить про існування скіфської безкінної бідноти, що належала до людей "найнижчого походження".

Скіфські кургани дають уявлення про широкий діапазон і складну соціально-майнову градацію скіфського суспільства. Серед них – поховання скіфських царів, представників військово-родової аристократичної верхівки, знатних і багатих скіфів, заможних людей, рядових воїнів, бідноти й рабів. Такий глибокий майновий і соціальний поділ не міг не спричинити залежність однієї частини населення від іншої, складання форм експлуатації, близької до кабальної залежності, що, однак, зберігала зовнішні форми родових відносин. Чудовою ілюстрацією в цьому відношенні є чаша з Гайманової Могили, на якій зображені дві пари скіфських вельмож, яким прислужують рядові скіфи (мал. 16). Мабуть, це перший художній витвір, що так виразно передає соціальну нерівність скіфського суспільства.

Мал. 16. Зображення на чаші з кургану Гайманова Могила біля с. Балок під Запоріжжям: знатні скіфи-вельможі та скіфи, що їм прислужують. IV ст. до н. е. (Ескіз Г.С. Ковпаненка)

Скіфи вели родовід за чоловічою лінією. Старші сини одержували частку майна ще за життя батьків. У скіфів існувало багатоженство, і старша дружина займала привілейоване становище. Про це свідчить склад жіночих осіб, похованих у скіфських курганах. Значно безправнішим і приниженим було становище молодших

дружин і наложниць. Саме цю категорію найчастіше можна бачити серед жертв, насильно убитих при похованні глави дому.

Разом із тим скіф'янки заохочувалися до участі у військових тренуваннях і володінні зброєю. У курганах Степової та Лісостепової Скіфії відомо чимало поховань жінок (переважно молодих), в інвентарі яких, крім чисто жіночого майна (прикраси, дзеркала, прясла від веретен), зустрічаються також предмети озброєння (сагайдаки зі стрілами, списи, праці). Наявність цього соціального прошарку "скіфських амазонок" дещо змінює уявлення, що досі існувало, про повне безправ'я та замкнуте життя скіфських жінок.

Бранців скіфи перетворювали на рабів, більшу частину яких продавали у грецькі колонії і, за їх посередництвом, – у грецькі метрополії. Частина лишалася у володінні скіфів. Рабство у скіфському середовищі набуло значного поширення. Рабів використовували на різних роботах по догляду за худобою і особливо у домашньому господарстві та в особистому слугуванні. У скіфських курганах (причому в могилах не лише знаті, а й представників середнього та рядового станів) нерідко зустрічаються супровідні поховання рабів у ногах померлого або навіть за стінкою могили, без речей, часто у скорченому положенні. Весь поховальний ритуал свідчить про повне безправ'я та приниженість таких людей як за життя, так і після смерті. За умов натурального у своїй основі господарства кочовиків, коли ще не існувало відокремленого ремесла, рабство у скіфів лишалося патріархальним, домашнім, і не становило основи виробництва.

Воєнні ситуації склалися і так, що самим скіфам, які потрапляли в полон, загрожували смерть або продаж у рабство. Як порятунок від такої долі, існував звичай викупу з полону, причому своєрідним паролем, що означав пропозицію розпочати переговори про викуп, було іранське слово "зірін", тобто золото. Природно, що врятуватися таким чином могли переважно скіфські багатії та знать, а не рядові скіфи.

Щоб підтримувати своє панівне становище, скіфи повинні були мати велике, добре озброєне та міцно спаяне дисципліною військо. Природною формою такої організації було всенародне ополчення, створюване за принципом поділу на роди та племена, що забезпечувало збереження військових традицій, підтримку колективної честі й усталених моральних норм. З огляду на це родоплемінна структура, майже повністю втративши свої початкові соціальні та вироб-

ничі функції, продовжувала стійко зберігатися як форма військової організації суспільства. Іншим фактором, який сприяв збереженню родових устоїв, була общинна власність на землю.

На чолі суспільства стояли царі (спочатку три, потім – один) та родові старійшини, що були також начальниками військових підрозділів. Влада царів була спадковою, сильною та деспотичною. Існувало уявлення про божественне походження царського роду. Царі виконували також судові, а частково і жрецькі функції. Непокора наказу царя каралася смертю. Найтяжчим злочином вважався замах на життя царя чаклуванням. Найближчим оточенням царя був його особистий загін, відібраний з числа кращих воїнів, незалежно від родового поділу.

Водночас влада царя якоюсь мірою обмежувалася інститутами родового ладу. Вищим законодавчим органом були народні збори – "рада скіфів", яка мала право усувати царів і призначати нових з числа членів царського роду. Характерно, що, за свідченням Геродота, усі найважливіші рішення приймалися не від імені царя, а від "усіх скіфів".

З часом влада царя і його найближчого оточення дедалі більше посилювалась, а значення органів родового ладу підупадало. Відомо, що цар Атей одноосібно вирішував питання престолонаслідування. Так, він обіцяв Філіппу Македонському за подання йому воєнної допомоги у боротьбі з Істрією зробити його своїм "сином", "наступником", тобто царем Скіфії. Але це був лише дипломатичний маневр. Від своєї обіцянки Атей, як тільки відпала необхідність, негайно відмовився, однак сама можливість такої постановки питання вказує на те, як зміцніло єдиновладдя скіфських царів, їх право вирішувати кардинальні питання скіфського суспільства.

Атей розумів, що могутність скіфів значною мірою залежала від збереження демократичних традицій військово-родової організації, яка на той час була вже значно підірвана загостренням соціальних суперечностей. Ця політична тенденція знайшла відображення в писемних джерелах і образотворчому мистецтві того часу.

Плутарх (бл. 46 – бл. 120) наділяє Атея героїзованими рисами варварської простоти і воєнної доблесті. У своїх новелах він розповідає, що Атей, чистячи коня, запитав у присутніх при цьому македонських послів, чи робить це цар Філіпп. Вислухавши чудову гру взятого в полон флейтиста, він сказав, що з більшим задоволенням слухає іржання коня. У листі до Філіппа Атей писав: "Ти маєш вла-

ду над македонцями, навченими воювати з людьми, а я – над скіфами, які можуть боротися і з голодом, і зі спрагою". Ідейна спрямованість цих протиставлень навряд чи вимагає пояснення.

Не випадково на монетах, які карбував Атей для підтримки свого політичного престижу, скіфський цар зображений у вигляді простого воїна з луком на коні, без будь-яких прикрас, регалій і атрибутів царської влади. Мабуть, ці самі ідеї відображають сцени з життя скіфів на чортотлицькій вазі (див. мал. 9) і на золотій пекторалі з Товстої Могили. У першому випадку художник зобразив ловлю, приборкання та сідлання коней. На пекторалі зображено стійбище кочовиків. Мирна повсякденна буденна праця. Юнаки доять овець і зливають молоко. Два дорослих скіфи, відклавши вбік торити, шийють вбрання з овечої шкіри. Люди оточені вівцями, козами, конями, коровами з телятами. Чудовий рослинний орнамент служить фоном для цієї сцени. Все зображення проникнуте м'яким ліризмом і любов'ю до людей, природи, тварин, привільного степового побуту.

Кочовий побут і патріархальні звичаї не могли затримати реального процесу розкладу суспільства, яке зберігало тільки зовнішню форму родових зв'язків. Саме цей процес став однією з основних причин занепаду скіфської могутності й розпаду Скіфії.

Соціальний лад землеробських племен Скіфії за зовнішніми ознаками мало чим відрізнявся від існуючого у степових кочовиків. У землеробських племен також склалася військова організація з ополченням із озброєного дорослого чоловічого населення, виділилась сильна влада вождя та військово-родової аристократії. Основу війська становила важкоозброєна кіннота. Існувало патріархальне рабство, форми та вияви якого були такими ж, як і у степових скіфів.

Проте майнові та соціальні відмінності у землеробських племен виявлялися менш різко, ніж у степових кочовиків. При осілому веденні господарства кількість худоби у приватному володінні була обмеженою. Оброблювана земля перебувала у власності родової общини й періодично перерозподілялася між окремими сім'ями. Цей порядок землекористування сприяв збереженню економічного значення великих патріархальних сімей і стримував зростання приватної власності. За таких умов родоплемінний устрій мав не тільки зовнішні ознаки, а й реальну економічну сутність, залишаючись головною формою суспільних відносин.

Землеробські племена перебували у данницькій залежності від степових скіфів. Це, безперечно, лягало на них важким тягарем.

Намагаючись максимально застерегти себе від небезпеки збройних нападів і зберегти певну незалежність, вони змушені були створювати й підтримувати систему укріплених поселень. Незважаючи на залежне становище, землеробські племена Скіфії не втратили самоуправління й зберегли повну самостійність у господарському житті. Вони володіли зброєю, мали своїх вождів і старійшин, жили за своїми законами. Військово-родова верхівка намагалася підтримувати союзницькі відносини з панівними верствами царських скіфів, отримуючи певні вигоди від участі у воєнних походах, а також від торговельних контактів, здійснюваних за їх посередництвом із кочовим населенням Степу, грецькими колоніями Причорномор'я, фракійцями, савроматами та ін.

3.6. Ідеологічні уявлення

У своїх релігійних уявленнях скіфи досягли досить високого ступеня обоження космічних сил і явищ природи в антропоморфних образах. Пантеон скіфських божеств не поступався перед пантеонами більшості стародавніх цивілізацій. На чолі скіфського пантеону стояла богиня Табіті, що відповідала грецькій Гестії – богині домашнього вогнища. В ній втілювалося уявлення про родинну й родову єдність. Клятва царськими Гестіями (божествами царського вогнища) вважалася у скіфів найстрашнішою. Будучи однією з різновидів Великої Богині-матері, символом жіночого народжуючого начала в природі, Табіті в той же час була божеством світла й вогню, що виконує деміургічні та космогонічні функції. Головним чоловічим божеством був бог Папай, що відповідав Зевсу. Згідно з етногенічною легендою він був родоначальником скіфів. Дружиною Папая вважалася богиня Апі, напівжінка-напівзмія, матір-прародичка скіфів, що уособлювала життєтворчі стихії – землю й воду. Образ змієної богині зустрічається на золотих бляшках та багатьох інших речах скіфського вжитку.

Бог сонця Гойтосір ототожнюється з грецьким Аполлоном, богиня Аргімаса – з Афродітою. Бог Фігімасад, ототожнюваний з Посейдоном, був утіленням водних стихій і покровителем конярства. Серед скіфських божеств почесне місце посідав грецький Геракл, близький за етногенічною легендою до першого чоловіка Таргітая, родоначальника скіфів. Антропоморфні зображення Папая, Апі, Аргімаси, Геракла є на золотих бляхах і бронзових навершях ме-

чів скіфів. В інших образах можна бачити символи бога сонця Гойтосіра (зображення орла, оленя, коня, сонячного знака). Якихось спеціальних храмів у скіфів не існувало; в жертву богам приносили худобу, найчастіше коней.

Особливе місце в релігії скіфів займав бог війни, названий у Геродота по-грецьки – Арес, без відповідного йому скіфського імені. Втіленням його був залізний акінак (короткий скіфський меч). Лише на честь цього божества споруджували спеціальні святилища у вигляді великих пірамід із хмизу з площадкою наверху, на якій встановлювали меч. У жертву богу війни приносили не тільки худобу, а й людей – кожного з того з військовополонених, яких заколювали над посудиною, попередньо поливши їхні голови вином. Зібраною кров'ю окроплювали акінак, а у жертв відрубували праві плечі з руками й підкидували їх у повітря. На честь бога війни щорічно проводилися свята з ушануванням воїнів, що відзначались у боях, почесною чашею вина. На таких святах влаштовувалися ритуальні танці та змагання, сцени з яких (боротьба, стрільба з лука) зображені на золотих бляшках.

У скіфів існували особливі, священні місця. Одне з них пов'язано з Гілеєю (Поліссям) в пониззі Дніпра, де, за легендою, проживала змієнога прародичка скіфів. Інше святилище знаходилося у місцевості Еksamпей, де у Гіпаніс впадало гірке джерело під тією ж назвою. Тут стояв величезний бронзовий казан з товщиною стінок у шість пальців, місткістю 600 амфор. Він був відлитий з великої кількості наконечників стріл, зібраних по одному від кожного скіфа за наказом царя Аріанта, який побажав довідатися про чисельність свого народу. Функції жерців належали царям і представникам родоплемінної аристократії.

Ціла низка обрядів і магічних дій пов'язувалася із землеробством і культом родючості. Щорічне велике свято влаштовувалося на честь "священних дарів": плуга, ярма, сокири та чаші, що нібито впали з неба. Це було свято пробудження природи, під час якого, як вважали, відбувався шлюб бога Папая (неба) з богинею Апі (землею). Свято мало загальноскіфський характер і було близьке як кошовим, так і землеробським народам Скіфії.

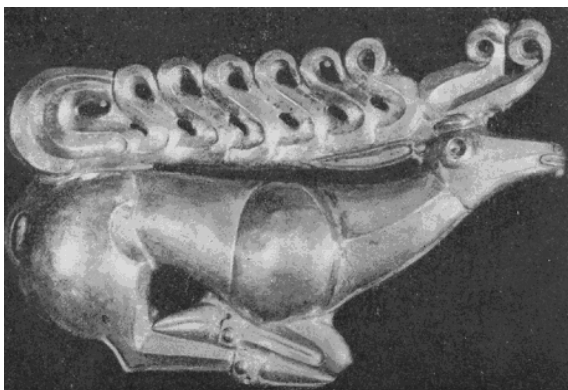
В осілого населення Лісостепу особливого значення набули землеробські культи. Під час розкопок ряду городищ знайдено спеціальні жертovníки зі слідами вогню. Жертovníки, відкриті на Пастирському й Мотронинському городищах на Черкащині, мали ви-

гляд круглого підвищення діаметром близько 1 м, зверху якого було мископодібне заглиблення з сімома концентричними колами. Поверхня жертovníків обпалена, навкруг знайдено багато вугілля, обвуглені колоски пшениці, кістки тварин. На городищі Караван (Сіверський Донець) відкрито жертovníк, який являє собою глиняну "тарілку" діаметром 1,5 м, заввишки 25 см, до якої вела доріжка, викладена камінням. На жертovníку зберігся товстий шар обгорілої соломи, а поруч нього купа попелу, в якому знайдено коржики з глини з домішкою злаків та моделі зерен хлібних злаків і бобових рослин, виліплені з домішкою борошна. Ідея родючості уособлювалась і у виліплених з глини примітивних фігурках різних домашніх тварин.

В ідеології скіфів значне місце посідав анімізм – культ предків і вшанування померлих, пов'язаний з вірою у безсмертя душі й існування потойбічного світу. На деяких скіфських курганах іноді встановлювалися своєрідні скульптури – кам'яні "баби", що являють собою один із найдавніших творів монументального мистецтва. Це найчастіше грубо оброблені гранітні або вапнякові плити, на яких невисоким рельєфом висічене зображення скіфського воїна. На обличчі позначені очі, ніс, рот, рідко – вуса та борода. На шиї в більшості випадків відтворено гривню. З інших деталей спорядження виділявся пояс, до якого підвішені зліва сагайдак з луком, а спереду – короткий меч-акінак. Руки зігнуті в ліктях. У лівій (рідше – у правій) руці – ритон, піднятий до підборіддя. На деяких стелах набір скіфських атрибутів буває повнішим. Інколи на голові прорисований шолом, а на тулубі – панцир. Праворуч біля пояса – бойова сокира та другий довгий меч; трапляються стели, на яких зображено підвішені до пояса довгий ніж, брусok і навіть чаша. У багатьох випадках підкреслено ознаки чоловічої статі. Мабуть, ці кам'яні статуї, присвячені культу предків, втілюють образ божественного прародича скіфів.

Більшість предметів побутового вжитку з металу, кості, а також, очевидно, з дерева і тканин у кочових і землеробських племен Скіфії мали своєрідне художнє оформлення. Його мотиви були запозичені із зооморфного світу й знаходили своє втілення в зображеннях фігурок або якихось частин тварин, птахів або риби. Цей стиль прикладного мистецтва дістав назву скіфського звірино́го.

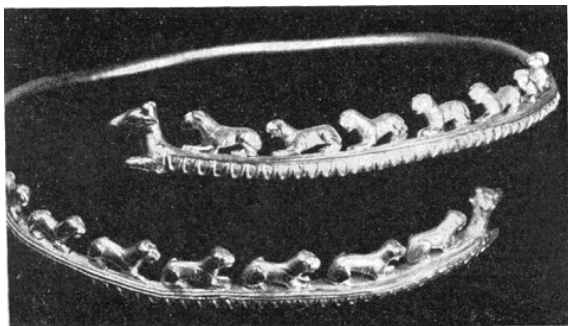
Серед образів ранньоскіфського мистецтва улюбленими були зображення оленя, барана, пантери, лося, гірського козла (мал. 17–19).

Мал. 17. Золота прикраса центральної частини щита з кургану поблизу станиці Костромської на Кубані – так званий костромський олень. VI ст. до н. е.

Мал. 18. Золота прикраса центральної частини щита з кургану поблизу станиці Келермескої на Кубані – так звана келермеска пантера. VI ст. до н. е.

Мал. 19. Золота шийна гривня цариці з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

Досить часто використовували мотиви голівок коня, орла, грифобарана, пазурів птахів тощо. Тварини зображені, як правило, в спокійному стані. Підкреслені риси лютої й сили зустрічаються переважно в образах, запозичених з мистецтва давньосхідного світу: леви, грифони, фантастичні чудовиська (мал. 20).

Мал. 20. Бронзова бляха із зображенням згорнутого хижака з кургану Кулаковського (Крим).

V ст. до н. е.

Наприкінці VI і особливо у V ст. до н. е. під впливом грецького мистецтва зображення в скіфському стилі стають більш декоративними, орнаментальними, втрачаючи первісну суть передачі звіриного образу. Значного поширення набули близькі грецькому мистецтву зображення ле-

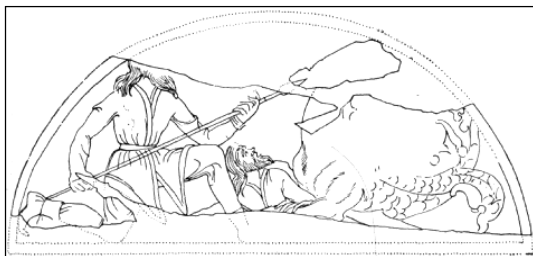
вів, грифонів, диких кабанів, синкретичних чудовиськ (мал. 21, 22). В оформленні сюжету включаються такі елементи, як розетки, пальмети, симетрично загнуті волоти. Нерідко в контур одного образу вписується елемент іншого.

Мал. 21. Зображення сирени на кістяній пластинці з кургану Гайманова Могила.

IV ст. до н. е. (Ескіз Г.С. Ковпаненка)

У IV ст. до н. е. спостерігається дальший занепад місцевих мотивів, виродження їх у малозрозумілу схему, в якій важко вгадати первісне значення образу. Водночас набули поширення реалістично виконані грецькі сюжети: сцени боротьби й терзання звірів, а також реалістичні зображення різних тварин.

Мал. 22. Сцена зі скіфської міфології: боротьба скіфів з чудовиськом. Кістяна пластинка з кургану Гайманова Могила. IV ст. до н. е. (Ескіз Г.С. Ковпаненка)

Зображення у звіриному стилі не тільки відповідали естетичним смакам населення, а й уособлювали певну магічну символіку. Вони відігравали роль магічних стражів, амулетів, покликаних захищати їх власників від ворожих сил і спонукати до сприяння доброзичливих божеств.

Скіфи були не байдужими до музики. Так на відомій золотій діадемі, знайденій на початку XX ст. у кургані поблизу села Сахнівки на Київщині, зображено скіфа, який грає на інструменті давньогрецького походження – арфі. На золотому персні з Неаполя Скіфського зображено музиканта, який грає на подвійній флейті – також давньогрецькому інструменті.

Музичні інструменти місцевого походження скіфського періоду часто знаходять під час археологічних розкопок курганів. Це переважно бубонці різних форм і розмірів, виготовлені із заліза та срібла. Багато їх знайдено в Олександропольському кургані Дніпропетровської області та в Чортомлицькій могилі під Нікополем. Серед них – численні дзвіночки, бронзові бляхи, брязкальця тощо. Знайдено тризубці, у кінці кожного зубця яких підвішені дзвіночки. Їх використовували при освяченні жертв, очищенні житла від "злих духів", у похоронних обрядах, шаманських діях та ін.

4. МАЛА СКІФІЯ У III СТ. ДО Н. Е. – III СТ. Н. Е.

З III ст. до н. е. почався заключний період історії скіфів Північного Причорномор'я, який характеризується подальшим розвитком у них державності й переходом до міського життя. Після смерті Атея (339 р. до н. е.) могутність Скіфії послабла, а володіння її на сході та заході значно скоротились. Основна маса землеробського та кочового населення Степу під тиском сарматів відійшла на Кримський півострів. За свідченням Страбона, територія Степового Криму разом з прилеглим до неї з півночі районом за Перекопським перешийком до Дніпра почала називатися Малою Скіфією. Частина скіфського населення перекочувала "за Тіру та Істр" у Добруджу, що також дістала назву Малої Скіфії. Територія Кам'янського городища зменшилася до розмірів акрополя. Свій центр скіфи перенесли до Криму, де, як і на Нижньому Дніпрі, частина кочових скіфів осіла, у той час як інша продовжувала вести кочовий спосіб життя.

Приблизно в середині III ст. до н. е. на схрещенні давніх торговельних шляхів у долині р. Садгиру скіфи заснували значний укріплений пункт, оточений кам'яними стінами, що дістав грецьку назву Неаполь (Нове місто). Після закріплення скіфів у рівнинному Криму торговельні відносини з грецькими містами Північного Причорномор'я поживалися. Головними пунктами вивозу були Херсонес і міста західного узбережжя.

У зв'язку зі зміною економічної кон'юнктури в Східному Середземномор'ї та наступом сарматських племен грецькі міста Північного Причорномор'я у III ст. до н. е. тимчасово послабли. Яскравим свідченням цього є декрет на честь Протогена, в якому описується тяжке економічне становище Ольвії, зумовлене постійним натиском кочовиків.

Скориставшись зі сприятливої ситуації, скіфські царі підкорили Ольвію, наклали данину на Боспор і розпочали активний наступ на приморські міста, щоб, оволодівши ними, вступити в безпосередні стосунки з грецькими державами Середземномор'я та Причорномор'я, розширити сферу своєї торговельної діяльності, покінчити з посередництвом Боспору та Херсонеса. Першими зазнали нападу грецькі міста на північно-західному узбережжі півострова, засновані Херсонесом для контролю над прилеглою до них землеробською окраїною. Це спричинило воєнні зіткнення скіфів з Херсонесом і поклало початок їх тривалій боротьбі.

Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в середині II ст. до н. е. під час правління царя Скілура, ім'я якого називає ряд античних авторів. Відоме воно і з монет та епіграфічних написів. Скульптурні портрети Скілура та його сина Палака збереглися на мармурових рельєфах, знайдених у Неаполі Скіфському. У той час Скіфська держава на сході межувала з Боспорським царством, на півдні – доходила до передгір'їв Криму, населених таврами, на півночі скіфи володіли районом Нижнього Дніпра, в тому числі й Ольвією, де Скілур почав карбувати свою монету. На західному узбережжі півострова скіфи захопили порти Керкінітіду та Калос Лімен і ряд грецьких укріплених пунктів, перетворивши їх на фортеці.

Неаполь, який став на той час головною резиденцією скіфських царів, був додатково укріплений оборонною стіною з прямокутною вежею біля головної брами. У місті зведено палацові споруди з мармуровими та бронзовими статуями. Стіни деяких будинків прикрашали яскраві розписи. На головній площі встановлено кінну ста-

тую царя Скілура. Тут же знаходилися статуї Зевса, Афіни й Ахілла Понтарха, поставлені на честь цих богів греком Посідеєм, вихідцем з Родоса, який переселився до Неаполя Скіфського з Ольвії. Як відомо з написів на цих статуях, Посідей виконував обов'язки наварха – командуючого скіфським флотом – і здобув перемогу над сатархеями, які займалися піратством. Біля головної брами Неаполя для поховання царів та знаті було споруджено кам'яний мавзолей. Напроти брами знаходилося громадське зерносховище, а в східній частині міста – велике штучне водоймище.

У цей самий час скіфи побудували ряд укріплених поселень у центральному передгір'ї Криму. В античних джерелах, крім Неаполя Скіфського, згадуються ще три укріплення: Хабеї, Палакій, Напіт, які служили Скілурові та Палаку опорними пунктами під час війни проти Мітрідата. У Західному Криму до нашого часу збереглися залишки чотирьох великих скіфських укріплених поселень міського типу.

Укріплені пункти з'явилися наприкінці III – у II ст. до н. е. і на північних окраїнах Малої Скіфії, на обох берегах пониззя Дніпра. Багато з них виникло на місці більш ранніх скіфських селищ IV–III ст. до н. е. Назви ряду населених пунктів на берегах Дніпра наводяться у Птолемея (II ст. н. е.). Це – Азагарій, Амадока, Сар, Серим, Мелітополь, Ольвія, Діін, Сарвак, Ніос. У наш час на берегах Дніпра і його приток відомо 16 укріплених поселень, площа кожного з яких становить від 3 до 32 га. Найважливішими з них були городища, розташовані недалеко від сіл Золотої Балки, Гаврилівки, Миколаївки на правому березі Дніпра, Знам'янки та Любимівки – на лівому. Поблизу сіл Золотої Балки та Миколаївки відкрито також могильники. Перебуваючи у ворожому оточенні сарматів зі сходу та кельтських і гетських племен – із заходу, засновники нижньодніпровських поселень перетворили їх у міцну оборонну систему. Подібно до кримських укріплених поселень, вони розташовувалися на вигідних, у стратегічному відношенні, високих берегах та прибережних горбах Дніпра й обносилися подвійною лінією укріплень, яка складалася з кам'яних стін двопанцирної кладки з вежами, а також валами й ровами.

У II ст. до н. е. Скіфське царство вступило у більш жваві торговельні зв'язки з античними приморськими містами. За посередництвом Херсонеса воно зав'язало відносини з Кносом, Кнідом, Сінопою. Значне місце у торгівлі належало Родосу. Встановилися тісні

зв'язки Неаполя з Ольвією, з якою торгували також жителі нижньодніпровських укріплених поселень. Ольвія для них була основним посередником у відносинах з античним світом. З Ольвії довозилися малоазійський червонолаковий посуд, дешеве коське вино та інші товари.

Син Скілура Палак продовжував завоювницьку політику свого батька. Під час його правління епізодичні сутички з Херсонесом почастишали і, зрештою, переросли у широкі військові дії. Загони скіфів підступили до стін Херсонеса, їх агресивні дії поклали початок тривалим війнам. У круговорот подій було втягнуте Понтійське царство Мітрідата, який став на бік Херсонеса та Боспору.

Війна точилася з перемінним успіхом. Зрештою полководцеві понтійського царя Мітрідата Діофантові вдалося здобути вирішальну перемогу над Палаком, виступивши в союзі з сарматським племенем роксоланів. Війська Діофанта оволоділи скіфською фортецею Хабеї та Неаполем. Херсонес і Боспор потрапили під протекторат Понтійського царства. Дещо пізніше (з 63 р. до н. е.) Боспор підпав під контроль Римської держави, яка здобула перемогу над силами Мітрідата Понтійського.

Після поразки у війні Скіфське царство в Криму тимчасово занепало. Від нього відпала Ольвія. Боспор припинив виплату данини. З підкоренням античних міст Римською імперією скіфи, дезорганізовані поразкою від Діофанта, виявилися неспроможними до активного наступу. Можливо, тільки окремі, розрізнені групи ще здійснювали набіги на грецькі міста, про що може свідчити спорудження боспорським царем Асандром наприкінці I ст. до н. е. земляного валу для захисту західних кордонів Боспорської держави. Але ніяких свідчень про важливі події в житті Скіфської держави та її політичних діячів у джерелах цього часу немає. Проте скіфи поступово відновили свої сили після поразки, завданої Діофантом. У I ст. н. е. вони знову розпочали боротьбу проти Ольвії, Херсонеса та Боспору.

Ольвія вдруге потрапила у залежність від Скіфської держави. Зацікавлені в торгівлі з Ольвією скіфи взяли участь у її відбудові після гетського розгрому. Під час правління Фарзоя та Інісмея, які карбували протягом 34–35 років в Ольвії золоті та срібні монети, відбулося нове політичне й економічне піднесення Скіфської держави, що підтверджується монетами, написами й археологічними матеріалами. У долинах рік, на підвищених місцях в Криму виникли

укріплені поселення та селища. Назви шести міст і цілого ряду інших населених пунктів наводить Пліній Старший (І ст. н. е.), який називає Малу Скіфію Таврикою. Він зазначає, що в країні живе 23 племені, а по гірському хребту – скіфо-таври, що вказує на їхнє етнічне змішання. У цей час на Перекопському перешийку було споруджено рів і вал. Саме тут, за Плінієм, існувало м. Таври. У наш час в Криму відкрито 34 укріплені поселення і майже стільки ж селищ, більшість з яких належить до перших століть нашої ери. Розташовані вони переважно в передгір'ях Центрального та Південно-Західного Криму.

Столицю скіфів – Неаполь Скіфський – було укріплено панцирними стінами. У ній зведено нові будинки з фресками в стилі боспорського живопису. На північній околиці з'явилися вирубані в скелях усипальниці для царських дружинників і їхніх сімей.

У перших століттях нашої ери відновилися тісні контакти скіфів із містами Північного Причорномор'я. З південно-понтійських центрів до Неаполя Скіфського надходили черепиця, амфори, червонолаковий посуд, різноманітні металеві вироби та прикраси. Значне місце в торгівлі Неаполя посідав Херсонес. Відновилися торговельні зв'язки з Ольвією. За повідомленням Діона Хрисостома (І–ІІ ст. н. е.), "Ольвія продавала сіль більшості варварів, а також еллінам і скіфам, що жили на Таврійському півострові".

Пожвавився обмін між Ольвією та нижньодніпровськими поселеннями. На рубежі нашої ери тут розпочалося кам'яне будівництво, проводилися часткова реконструкція та додаткове зміцнення оборонних стін. Збільшився привіз червонолакового посуду з Пергама та Самоса, частково з території Італії, розширився довіз вина та маслинової олії з південнопонтійських центрів.

Із середини II ст. н. е. мирні відносини Ольвії та скіфів знову порушилися. У цілому ряді епіграфічних джерел того часу згадується про неодноразові напади на Ольвію скіфів і сарматів. Після чергового набігу тавро-скіфів римський імператор Антоній Пій направив із Нижньої Мезії підкріплення ольвійському гарнізону. Один із римських загонів, що входив до складу XI Клавдієвого легіону, просунувся в глиб Криму (тут знайдено його стоянку на поселенні Альма Кермен, на лівому березі Альми). Наприкінці II ст. н. е. в Ольвії посилювався римський вплив, і за Септімія Севера (193–211) вона увійшла до складу римської провінції.

Зміцнивши своє політичне й економічне становище під час прав-

ління Фарзоя, скіфи розпочали новий наступ на Херсонес. Вони відвоювали Калос Лімен і Керкінітіду, які Арріан називає вже "скіфськими фортецями". Це змусило Херсонес звернутися за допомогою, на цей раз до Риму. Нерон надіслав у 62 р. до Криму експедиційні війська на чолі з легатом (правителем) Нижньої Мезії Плавтієм Сільваном. Останній відбив натиск скіфів, але Херсонес заплатив за це своєю незалежністю.

У перші століття нашої ери Скіфське царство продовжувало суперничати з Боспором, що призводило до постійних воєнних сутичок між ними. Ці сутички знайшли відображення в ряді записів боспорських царів Аспурга I, Котіса II і Савромата II, в яких говориться про підкорення "скіфів і таврів". Постійна воєнна загроза з боку скіфів змушувала боспорських царів турбуватися про зміцнення своїх кордонів, ремонтувати захисні стіни та зводити нові фортеці. Однією з них у I–III ст. н. е. був Ілурат.

У період описуваних подій скіфське населення, що жило в сільських місцевостях, продовжувало займатися сільським господарством, яке в перші століття нашої ери залишалося основою економічного життя в усьому Північному Причорномор'ї. Скіфи вирощували зернові культури (ячмінь, пшеницю, жито, просо) і виноград, з якого виготовляли вино, займалися садівництвом. Зерно мололи зернотерками та більш досконалими знаряддями – круглими та чотирикутними жорнами елліністичного та римського типів. Для обробітку землі використовували плуг з залізним сошником і залізні мотики, врожай збирали залізними серпами. Крім землеробства, населення займалося скотарством: розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней.

Розвивалося також ремісниче виробництво: виготовлення ліпного та гончарного посуду, прядіння, ткацтво, бронзоливарне виробництво, обробка каменю, різьблення по кістці.

Удосконалення знарядь праці та технічних прийомів сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку торгівлі, яка мала в основному обмінний характер. За еквівалент вартості товару почали використовувати гроші, але їх роль у торгівлі була ще незначною.

В одязі чоловіків і жінок як застібки широко використовувалися бронзові та залізні фібули. Стало модним обшивати комір, рукава та поділ жіночого вбрання різноманітним намистом. До складу прикрас, крім намиста, входили браслети зі зміїними голівками, пер-

сні із скляними вставками, різної форми сережки та підвіски. Серед предметів туалету набули поширення дископодібні дзеркальця з боковими виступами для підвішування, нерідко оздоблені тамгоподібними знаками, циліндричні кістяні пікиси для гігієнічних цілей, скляні флакони для ароматичних рідин.

До складу озброєння входили сарматські мечі з кільцевими навершнями та довгі мечі без перехрестя з круглим набалдашником, а також довгі списи та лук зі стрілами. Із захисного спорядження використовувалися залізні та бронзові шоломи, лускаті панцири, поножі, щити. Кінська зброя поповнилася залізними вудилами сарматського типу з кільцями, круглими фаларами та бляшками, іноді покритими золотою фольгою. Сарматські елементи часто спостерігаються на пізньоскіфських укріплених поселеннях Нижнього Дніпра (Золота Балка) та в могильниках Криму перших століть нашої ери.

Щодо суспільного ладу пізніх скіфів відомості дуже скупі. Пізньоскіфську державу дослідники розглядають переважно як робовласницьку державу варварського типу, що зазнала певної еллінізації, але зберегла пережитки військової демократії. Політична влада в країні зосереджувалася в руках царя, який спирався на військову аристократію. Влада царя була спадковою. Населення Малої Скіфії було різномовне, але офіційною мовою вважалася грецька. Зразки її збереглися в написах на кам'яних базах грецьких статуй та численних графіті на посуді, знайденому в Неаполі Скіфському.

Із приходом сарматів у Північне Причорномор'я значного поширення набули тамгоподібні знаки. Вони зустрічаються на антропоморфних стелах, стінах склепів та будівель, монетах, бронзових казанах, глиняних посудинах, кінській зброї, а також на дзеркалах, пряжках, браслетах та інших предметах. Деякі з них використовувались як герби боспорських династій, інші були родовими та сімейними знаками та знаками власності, зокрема ними таврували худобу. З тамгоподібними знаками пов'язувалися також релігійно-культурні уявлення.

Одночасно зі змінами в матеріальній культурі пізніх скіфів змінився і характер їхнього поховальному ритуалу та форми поховальних споруд. Основний тип скіфської поховальної споруди – курган – у II ст. до н. е., у зв'язку з переходом до осілого, міського життя, змінився безкурганним ґрунтовим могильником. Проте збереглися й кургани з родовими та сімейними груповими похованнями, в яких іноді налічується понад 170 небіжчиків під одним насипом. Ранні

курганні поховання датуються III ст. до н. е., найбільш пізні – I ст. н. е. (Неаполь Скіфський).

У Неаполі Скіфському існувало три типи поховальних споруд. У мавзолеї біля міської брами, що протягом 300 років був усипальницею скіфських царів і представників знаті, відкрито кам'яну гробницю, в якій поховано одного з перших скіфських царів, можливо, Скілура, а в різьбленому, яскраво орнаментованому та позолоченому дерев'яному саркофазі – царицю. Для поховання представників знаті застосовувалися дерев'яні ящики, для поховання дружинників – вирубані у скелі склепи. Рядове населення ховали в ґрунтовому могильнику. У ньому переважали земляні сімейні склепи з вертикальною шахтою. Новою формою був підбій, запозичений у сарматів. У поховальному ритуалі також помітний сарматський вплив: поховання в колодах, схрещення ніг, деформування черепів, обряд розбивання дзеркал, покладення в могилу вуглинок.

Різноманітність поховальних споруд і поховального ритуалу, в яких поєднувалися, поряд зі скіфськими, грецькі, таврські, римські та сарматські риси, свідчить про багатоетнічність населення Скіфського царства в Криму, чисельність якого в перші століття нашої ери значно збільшилась у зв'язку з новим проникненням сарматів з Боспору. Якщо на ранньому етапі розвитку скіфської культури переважав грецький вплив, то у перші століття нашої ери – сарматський.

Синкретизм, що мав місце в матеріальній культурі пізніх скіфів, характерний і для їхньої релігії та мистецтва. На зміну звіриним образам раннього періоду, насиченим різними символами та космогонічними уявленнями, прийшли зображення людей та олюднених божеств, взятих з генеалогічних міфів і героїчних сказань. Зображення скіфів втратило стилізацію та набуло більш реалістичної, хоч і спрощеної форми.

Головним божеством залишилася велика богиня родючості, володарка звірів, зображувана інколи між двома кіньми, що характерно для сарматського мистецтва. Існував пов'язаний з нею культ коня та вершника, культ сонця та небесних світил. Із солярним культом було пов'язане зображення скіфського небесного бога Папая. Сонячні символи можна побачити на ліпних курильницях, пряслах, бляшках поясного набору, а також у настінних розписах склепів, де яскраві зображення оленів, диких кабанів, гірських козлів і фантастичних тварин об'єднуються в сюжетні сцени. У такому поєднанні в піз-

ньоскіфській релігії антропоморфних, тотемістичних і космогонічних уявлень найяскравіше розкривається її синкретичний характер.

Населення Малої Скіфії шанувало й грецьких богів. Зустрічаються імена та зображення Зевса, Афіни, Діоніса, Деметри, Геракла, Аполлона, Артеміди, Гермеса, Ахілла Понтарха, братів Діоскурів.

Поєднання різних культурних напрямів спостерігається і в мистецтві пізніх скіфів. Воно збагатилося такими новими видами, як скульптурний портрет і настінний живопис. Особливого розвитку набула монументальна скульптура та надмогильні антропоморфні, подекуди дво- і триярусні кам'яні стели із зображенням героїзованих кінних воїнів. У настінних розписах, виконаних червоною та жовтою вохрою і сажею, сцени полювання на кабанів і оленів чергуються із зображеннями скіфа з лірою, вершника або лучника, танцюристки тощо. Архітектура Неаполя Скіфського представлена примітивними житлами у вигляді круглої юрти або прямокутної напівземлянки та сирцевими й кам'яними будівлями під черепицею.

У II–III ст. н. е. у зв'язку із загостренням внутрішніх суперечностей, натиском сарматів і постійними війнами з античними містами Скіфське царство переживало період економічного та політичного занепаду. Після ряду перемог боспорський цар Ріскупорід III (210–221) остаточно підкорив скіфів і проголосив себе "царем всього Боспору і тавро-скіфів". У цей час припинила своє існування більшість укріплених сховищ з прилеглими до них селищами, що виникли в передгір'ях Криму. Були зруйновані головна брама Неаполя Скіфського, царський мавзолей та окремі ділянки захисних стін. У другій половині III ст. н. е. Неаполь був остаточно зруйнований. Розкопками виявлено сліди великих пожеж, багато людських кістяків, як у самому місті, так і на його околицях. В одній із ям знайдено понад 40 черепів зі слідами смертельних травм. Деякі з них деформовані. До цього ж часу відноситься поховання знатного аланського воєначальника з бойовим конем при багатій зброї, який загинув під стінами Неаполя.

Із початком готської навали загинули й інші скіфські поселення. Жителі їх, переслідувані готами, що виступали в союзі з деякими сарматськими, а пізніше й гуннськими племенами, тікали у гори, де змішувалися з таврськими племенами. Під ударами готів і гуннів припинили своє існування й нижньодніпровські укріплені поселення. Вціліла частина скіфського населення влилася у загальний потік великого переселення народів і перемістилася на захід, де разом з

іншими варварськими племенами взяла участь у нападі на Римську імперію.

Термін "скіфи" поступово втратив своє етнічне значення і перетворився у географічне найменування всіх тогочасних племен, що жили в північно-західній частині Причорномор'я.

ТЕСТИ

1. *Як богу війни скіфи поклонялися:*

- а) Папаю;
- б) Марсу;
- в) мечу;
- г) Гераклу;
- д) не знаю.

2. *Яка поховальна споруда характерна для поховання скіфських царів і родоплемінної аристократії у VI-III ст. до н. е.:*

- а) курган;
- б) піраміда;
- в) мавзолей;
- г) надмогильна стела;
- д) не знаю.

3. *Зі стародавньої Греції не ввозилося у Скіфію:*

- а) вино;
- б) раби;
- в) маслинова олія;
- г) посуд;
- д) не знаю.

4. *Назвіть форму організації скіфського війська:*

- а) регулярне професійне військо;
- б) всенародне ополчення;
- в) наймане на час воєнних дій військо;
- г) примусово зібрані підкорені племена;
- д) не знаю.

5. *Стиль, характерний для скіфського прикладного мистецтва, має назву:*

- а) звіриний;
- б) міфологічний;

- в) рослинний;
- г) абстрактний;
- д) не знаю.

6. *Головна резиденція скіфських царів у Малій Скіфії мала назву:*

- а) Ольвія;
- б) Херсонес;
- в) Боспор;
- г) Неаполь;
- д) не знаю.

7. *Матір'ю першої людини скіфи вважали:*

- а) дочку Чорного моря (Понта Евксінського);
- б) дочку Азовського моря (Меотійського озера);
- в) дочку Дніпра (Борисфена);
- г) дочку Дону (Танаїсу);
- д) не знаю.

8. *Головне чоловіче божество у скіфів:*

- а) Папай;
- б) Геракл;
- в) Таргітай;
- г) Гойтосір;
- д) не знаю.

9. *Яка мова вважалася офіційною у Малій Скіфії:*

- а) сарматська;
- б) скіфська;
- в) слов'янська;
- г) грецька;
- д) не знаю.

10. *Назвіть земельну форму власності у скіфів:*

- а) приватна власність;
- б) общинна власність;
- в) державна власність;
- г) не знаю.

11. *Що правило скіфам-кочовикам за житло:*

- а) кибитка;
- б) юрта;
- в) кам'яний будинок;
- г) землянка;
- д) курінь;
- е) не знаю.

12. Шийний обруч, характерний для скіфського мистецтва, називався:

- а) медальйоном;
- б) пектораллю;
- в) гривнею;
- г) кулоном;
- д) не знаю.

13. Основу скіфського стада складали:

- а) вівці;
- б) корови;
- в) коні;
- г) свині;
- д) кози;
- е) не знаю.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Артамонов М.И.* Сокровища скифских курганов. – Л.; Прага: Сов. художник – Артия, 1966. – 120 с.
2. *Вязьмитина М.И.* Золотобалковский могильник. – К.: Наук. думка, 1972. – 190 с.
3. *Граков Б.Н.* Скифы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 178 с.
4. *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наук. думка, 1968. – 203 с.
5. *Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмина (VII–VI вв. до н. э.). – К.: Наук. думка, 1975. – 223 с.
6. *Ковпаненко Г.Т.* Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. – К.: Наук. думка, 1967. – 188 с.
7. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – М.: Наука, 1964. – 91 с. (САИ. Вып. Д1–4).
8. *Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. – М.: Наука, 1975. – 259 с.
9. *Смирнов А.П.* Скифы. – М.: Наука, 1966. – 200 с.
10. *Хазанов А.М.* Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 343 с.
11. *Черненко Е.В.* Скифский доспех. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
12. *Черников С.С.* Загадки Золотого кургана. – М.: Наука, 1965. – 190 с.
13. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1962. – 404 с.
14. *Шульц П.Н.* Мавзолей Неаполя Скифского. – М.: Искусство, 1953. – 88 с.
15. *Яценко И.В.* Скифия. VII–V вв. до н. э. – М., 1959. – 119 с. (Труды ГИМ. Вып. 36).

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Найдавніші скіфи	4
2. Причорноморська Скіфія у VI–IV ст. до н. е.	7
2.1. Етногеографія Скіфії	7
2.2. Скіфська історична хроніка VI–IV ст. до н. е.	9
3. Культура скіфських племен	12
3.1. Побут і звичаї скіфів	12
3.2. Господарство кочових скіфів	17
3.3. Господарство племен лісостепової Скіфії	21
3.4. Торгівля у племен Скіфії	23
3.5. Суспільний лад Скіфії	25
3.6. Ідеологічні уявлення	32
4. Мала Скіфія у III ст. до н. е. – III ст. н. е.	37
Тести	46
Список рекомендованої літератури	49

АНДРЕЄВА Наталія Борисівна

СКІФСЬКА КУЛЬТУРА

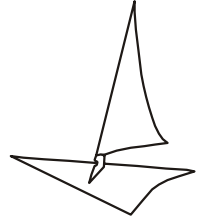
Методичні вказівки

Видавництво НУК, 54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК№ 1150 від 12.12.2002р.

Редактор О.В. Нестеровська
Комп'ютерна правка та верстка Т.М. Чередніченко
Коректор Н.О. Шайкіна

Підписано до друку 01.06.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 2,9. Обл.-вид. арк. 3,1. Тираж 300 прим. Вид. № 2.
Зам. № 132. Ціна договірна.

**ВИДАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ**
імені адмірала Макарова

Шановні панове!

Запрошуємо Вас ознайомитись з можливостями книжкового видавництва, висококваліфіковані спеціалісти якого забезпечать оперативне та якісне виконання замовлення будь-якого рівня складності.

Наш головний принцип – задовольнити потреби замовника в повному комплексі поліграфічних послуг, починаючи з розробки та підготовки оригіналу-макета, що виконується на базі IBM PC, і закінчуючи друком на офсетних машинах.

Крім цього, ми маємо повний комплекс післядрукарського обладнання, що дає можливість виконувати:

- ✓ аркушепідбір;
- ✓ брошурування на скобу, клей;
- ✓ порізку на гільйотинах;
- ✓ ламінування.

Видавництво також оснащено сучасним цифровим дублікатором фірми "Duplo" формату А3, що дає можливість тиражувати зі швидкістю до 130 копій за хвилину.

Для постійних клієнтів – гнучка система знижок.

Отже, якщо вам потрібно надрукувати ***підручники, книги, брошури, журнали, каталоги, рекламні листівки, прайс-листи, бланки, візитні картки***, – ми до Ваших послуг.

© Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

✉ Україна, 54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5, видавництво НУК

☎ 8(0512) 47-83-86; 39-81-42, 39-73-39, fax 8(0512) 42-46-52;

E-mail: publishing@usmtu.edu.ua